

AZ EDELÉNYI L'HUILLIER-COBURG-KASTÉLY MŰEMLEKI HELYREÁLLÍTÁSA

A Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatói Központ (Forster Központ), korábban Műemlékek Nemzeti Gondnoksága (Gondnokság) kezelésében lévő edelényi L'Huillier-Coburg-kastély turisztikai fejlesztésének alapját képező felújítási és restaurálási munkálatok 2009. október 14-én indultak el.¹ A kivitelezéssel párhuzamosan egy kutatócsoport az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit pontosította és fejlesztette tovább.² A munkálatok során olyan helyszíni megfigyeléseket is el lehetett végezni, amelyekre korábban nem nyílt lehetőség, így ezek is hozzájárultak a kastély történetének pontosításához.³ Az épület és a hozzátartozó parkrész felújításával párhuzamosan futott a Holt-Bódva revitalizációs projektje is. A kastély ugyanis a Bódva szigetén áll, és amikor a folyót a XX. század második felében szabályozták, a nyugati folyóág holtággá vált.⁴ Az első ütemben a Bódva fölé még egy új gyalogoshidat építettek, valamint a folyó bal partjára parkolót és fogadóépületet is emeltek. 2012. november 28-án írták alá a felújítási projekt második ütemének támogatási szerződését, így be lehet fejezni a kastély belsejének fennmaradó egyharmadát, ami a 2009-ben kezdődött első ütemből kimaradt. A második ütem azt is lehetővé tette, hogy a Forster Központ a sziget déli részét elfoglaló, Edelény város tulajdonában lévő sportpálya megvásárlásá-

1. A kastély főhomlokzata 2012 augusztusában. A szerző felvétele

val a parkot újra egyesíteni tudja.⁵ A jelen cikk célja az, hogy az első ütemhez kapcsolódó műemleki felújításról és restaurálásról nyújtson rövid tájékoztatást, aminek az eredményét a nagyközönség 2014 áprilisától tekintheti meg az újonnan megnyílt Edelényi Kastélyszigeten.⁶

AZ ÉPÜLET JELENLEGI ÁLLAPOTÁNAK LEÍRÁSA⁷

Az U alaprajzú kastély szárnyaival a déli, kerti homlokzat felé fordul. Az egyemeletes épületet manzárdtető fedí, közepén pedig egy lapos lejtésű sátortetővel kialakított, háromemeletes rizalit emelkedik. Az északra néző főhomlokzat előtti udvart földszintes patkószárnyak övezik. A patkószárnyakat délről egyemeletes, manzárdtetős pavilonok, északról pedig kisebb, földszintes pavilonok zárják le. Az udvar északi oldalán egy hármás tagolású kovácsoltvas kapu nyílik.

A főhomlokzat végein egy-egy kör alaprajzú, lanternás hagymakupolával fedett torony emelkedik. A homlokzaton támpillérek is megjelennek. A középső tengelyben nyíló kocsíathajtó felett mindkét homlokzaton egy-egy erkély húzódik, XVIII. századi kovácsoltvas ráccsal. Északon az erkély alatt az öntöttvasból készült Szász-Coburg-Gothai-címer kapott helyet. Itt az első emeleten, a díszterem erkélyének ajtaja felett egy női fej látható, posztamensén latin felirattal.⁸ A második emeleten egy nagy körablak nyílik, a harmadik emeleten pedig két kivont kardú hajdú a L'Huillier-címet tartja. A déli homlokzatot az északihoz hasonlóan alakították ki. Itt az erkélyajtó szemöldökdszéiben az építési felirat olvasható.⁹ A körablak fölött, a harmadik emeleten az egyesített L'Huillier- és Saint-Croix-címer látható. (1. kép)

Az első emeleten az ablakokat és erkélyajtókat változatos szemöldökdszékek koronázzák. A keleti szárny déli homlokzatának földszintjén egy szegmensíves záródású vakajtó található, oromzatában Szűz Mária-büszttel. Felette, az emeleti vakablak szem-

öldökét *tropaeum* díszíti, pajzsában felirattal.¹⁰ A mellette nyíló ablakok szemöldökeit női arcok díszítik. A nyugati szárny déli homlokzatát a keletin lévőkhöz hasonló díszítések vannak. A déli udvart falazott kerítés zárja le.

A kastély középső részét a jelenlegi 0.01-es számú helyiség, egy nyolcszögű kocsiáthajtó foglalja el.¹¹ A termeket a földszinten és az emeleten is dupla *enfilade*-ban rendezték el. A földszinti helyiségek fiókos dongaboltozattal fedettek. A kocsiáthajtótól keletre nyílik a reprezentatív, ötkarú lépcsővel kialakított lépcsőház, az 1.02-es számú helyiség, amely a *piano nobile*-re vezet, ahonnan nyugat felé az épület közepén lévő díszterembe, az 1.01-es számú helyiségbe jutunk. A lépcső kőből készült, és kovácsoltvas elemekből kialakított korlát kíséri. A kastély emeleti helyiségeit is fiókos donga- és keresztboltozatok fedik. A keleti és a nyugati toronyszoba – az 1.22-es helyiség –, a lépcsőház, valamint a nyugati oldalon a mai 1.19-es és 1.32-es helyiség boltozatán egyszerű stukkódekoráció is látható.

A dísztermet hatalmas, kartusokkal és groteszk vakolatdíszekkel dekorált teknőboltozat fedi. A faltagoló pilaszterek fejezete volutákkal és halálfejekre emlékeztető groteszk fejekkel díszített. A keleti és a nyugati oldalon kőkandallók állnak.

A kastély nyugati részén, az 1928-ban lebontott, XVIII. századi csigalépcső helyén 2010-ben vasbeton csigalépcső épült. A nyugati oldalon az 1928-ban épített lépcsőház helyére lift került. A keleti szárny déli végén helyre lett állítva az 1921-ben megszüntetett, kétszintes kápolnatér, a 0.20–1.14-es számú helyiség. Az emeleten észak felől egy oratórium, az 1.13-as helyiség csatlakozik hozzá, amely szintén újjá lett építve.

Az épület hét szobáját falképek díszítik. A díszteremtől nyugatra, az északi traktusban elhelyezkedő, 1.15-ös számú helyiséget ornamentikus festés díszíti. A többi, rokokó zsánerjelenetekkel, valamint mitológiai és allegorikus alakokkal kifestett szoba – az 1.03-as, 1.04-es, 1.05-ös, 1.06-os, 1.10-es és 1.12-es számú helyiség – a lépcsőháztól keletre található. Az 1.03-as, 1.04-es, 1.05-ös és 1.10-es szobában eredeti rokokó cserépkályhák maradtak fenn, illetve az 1.06-os helyiségben egy klasszicista cserépkályha élte túl az évszázadokat. Ezeket kiegészíti a

restaurálás után a keleti toronyszobában felállított klasszicista cserépkályha. A nyugati szárny déli végében, az 1.32-es helyiség északi falán egy fekete márványból készült rokokó kandalló áll.

Az asztalosszerkezetek nagyon rossz állapotban voltak. Az első emeleti ajtótokok nagyrészt XVIII. századiak. A felújítás során a keleti toronyszoba intarziás ajtaja a helyén maradt, de a többi ajtó az ablakokhoz hasonlóan le lett cserélve.

AZ EDELÉNYI KASTÉLY RÖVID TÖRTÉNETE¹²

Az edelényi kastély 1716 és 1730 között épült Jean-François L'Huillier báró (1668–1728), egy hazánkban szolgáló lotharingiai származású katonatiszt megbízásából. Az épületet felesége, Marie-Madeleine de Saint-Croix (?–?) fejezte be. A birtok leányágon öröklődött, és virágkora L'Huillier unokájához, Forgách Ludmilla grófnőhöz (?–1795) köthető. Ludmillának első férjétől, Dessewffy Ferenc gróftól (1728–1757) született egy fia, ifjabb Dessewffy Ferenc (1754–1820). Miután a fiatal férj elesett a hétéves háborúban, Ludmilla Esterházy István grófhoz (?–1787) ment feleségül, akitől nem született gyereke. 1770-ben Lieb Ferenc festőt bízta meg a keleti oldalon az étkező, a gróf szobája, a keleti vendégszoba, az urasági háló, a grófné szobája és a grófné kabinetje – a mai 1.03., 1.04., 1.05., 1.06., 1.10. és 1.12. számú helyiségek – rokokó zsánerjelenetekkel és mitológiai, valamint allegorikus ábrázolásokkal való kifestésével.¹³ Pontosan tíz év múlva Fabricius Jakab festőt is megbízták, hogy dekoratív festéssel díszítse a díszterem nyugati oldalán lévő egyik szobát, a mai 1.15. számú helyiséget. Nem sokkal később felépült a parkban a kis temetőkápolna, amelyet azonban sosem használtak erre a célra. A virágkor nem tartott sokáig, mivel Ludmilla fia örökös nélkül hunyt el, így a birtok visszaszállt a királyi kamarára. A déli udvar barokk kerítését már az ő idején lebontották, amit a kamarai időszakban az eredeti északi kapuval együtt további melléképületek lebontása követett.¹⁴

1831-ben Szász-Coburg-Gothai Ferdinánd herceg (1785–1851) megvásárolta az uradalmat.¹⁵ A Coburgok sosem laktak Edelényben, és az 1860-as évektől különböző in-

tezményeknek adták ki a kastélyt. Az épület állapota a XX. század elejére annyira leromlott, hogy 1910 és 1913 között Ray Rezső Vilmos (1876–1938) műépítész terve alapján fel kellett újítani. A kastély földszintjét és közvetlen környezetét már korábban feltöltötték, így a járószint kb. 30–50 cm-rel megemelkedett. A középrész fölé egy új oromzatot, vázadíszeket és egy magas manzárdtetőt építettek. A kastély keleti homlokzatán felszámolták a kiugró illemhelyet, a déli oldalra pedig felkerült a Szűz Mária-büsztt. A fölépcsőház eredeti fa lépcsőjét és kő báboskorlátját elbontották, és kialakították a jelenlegi lépcsőt.¹⁶ Ekkor készültek a ma is álló, íves patkószárnyak, amelyeket lebontott XVIII. századi gazdasági épületek alapjaira építettek rá. A kovácsoltvas kapu Mátrai Zoltán kovácmester munkája 1912-ből.¹⁷

Közben a Bódvavölgyi Bányatársaság is bérlőként költözött a kastélyba. Az 1905-ben használaton kívül helyezett kastélykápolnát – amely 1787-től Edelény római katolikus plébániatemplomaként szolgált – a bányatársaság 1921-ben födémrel kettéosztotta, és lakásokat alakított ki benne.¹⁸ A nagy átalakítás során a festett szobák tényszerűségét is átalakították: a mai 1.06-os helyiség keleti oldalán nyíló alkóvot elfalazták, és kelet felé, a mai 1.09-es helyiség felé nyitották meg.¹⁹ A két világháború között az északi udvar kettő és a déli udvar egy vasbeton medencéjű szökőkútja már állt. Az északi udvaron a nyugati szökőkutat egy régi kútház helyére tették rá.

A Coburgok 1928-ban az edelényi birtokot eladták a Magyar Államnak. A kastély tulajdonosa az Igazságügyi Minisztérium lett. Az újabb átalakításokkal szintén Ray Rezső Vilmost bízták meg.²⁰ A minisztérium a középső traktusban bírósági helyiségeket alakított ki. Megszüntették a nyugati homlokzatról kiugró régi illemhelyeket. A nyugati szárnyban lebontották a XVIII. századi csigalépcsőt, és kiépítették az új nyugati lépcsőházat, a földszinten pedig kialakították a börtönt. A cserépkályhákbá és a kéményekbe füstnyílásokat vágtak, és a fűtést újonnan beállított vaskályhákkal oldották meg. A patkószárnyakban gazdasági helyiségek kaptak helyet, míg a nyugati pavilonban a csendőrséget, a keleti pavilonban pedig a település országgyűlési képviselőjének a lakását helyezték el.²¹

1945-ben egy időre a helyi szovjet főparancsnokság költözött be az épületbe. Ennek emlékét a díszterem falán megtalált cirill betűs feliratok mellett a keleti szárny földszintjén a 0.12-es számú helyiségben egy Lenin-idézet őrzi.²² A háború utáni változásokat a Fatsar Kristóf által összegyűjtött dokumentumokból ismerjük.²³ A már korábban kettéosztott park déli részét Edelény városa kapta meg, így a hajdani francia- és angolkert közepén az 1940-es évek végén sportpályát építettek. Ekkor már a festett szobákat sem kímélték: a mostani 1.12-es számú helyiségben WC-t alakítottak ki, a jelenlegi 1.10-es helyiséget pedig kettéosztották. 1965-ben lebontották az 1910–1913-ban készült neobarokk attikát, a vázadíszeket és a manzárdtetőt, helyreállították az eredeti tetőkialakítás tömegét.²⁴ Az 1980-as évek közepére az épületben lévő hivatalokat kiköltöztették, és a lakásokat megszüntették. A falképekben a folyamatossá váló súlyos beázások mellett az épület fűtetlensége tette a legnagyobb károkat.

A kastély kiürítése azonban lehetővé tette a helyszíni kutatást.²⁵ A falképeket konzerválták, és a helyiségek oldalfalain lévő, 1921-ben lemeszelt részeit is feltárták.²⁶ Az 1990-es években az üresen álló műemlékegyüttes állapota azonban tovább romlott. A kastélyt 2001-ben vette át a Gondnokság. Az intézmény 2004-ben régészeti feltárásokat is végeztetett.²⁷ Ugyanebben az évben a mai 1.15-ös helyiségben restaurálták a Fabricius Jakab-féle falfestést.²⁸ 2007-ben a középrizalit tetőszerkezetét állították helyre, ami azért volt fontos, mert a díszterem boltozata – főleg a boltvállaknál – folyamatosan beázott, ami a stukkókban nagy károkat okozott. Közben folytak a kerttörténeti kutatások, valamint a fennmaradt kályhák és kandallók tudományos felmérése is megtörtént.²⁹ A Gondnokság az addig rendelkezésre álló kutatási eredményekre támaszkodva 2006-ban kezdte el a felújítási és restaurálási projekt kidolgozását.

AZ ELSŐ ÜTEM KONCEPCIÓJA ÉS AZ ÉPÍTÉSI MUNKÁLATOK³⁰

Az első ütemben, a hat rokokó falképes szobára és a díszteremre koncentrálna, a kastély kétharmadát állítottuk helyre. A felújítás az épület teljes külsejét, a belsőben pedig a ke-

leti oldalt és a középrészt, illetve néhány, a kocsiáthajtótól és a díszteremtől nyugatra fekvő helyiséget érintette. A többi részhez kiépítettük a gépészeti csatlakozás csomópontjait és az aljzatbetont. A sziget északi oldalán rendeztük a parkot, valamint teljes hosszában revitalizáltuk a Holt-Bódvát.

A koncepciót a Gondnokság a 2008-ig rendelkezésre álló ismeretek alapján állította össze, ami főleg a kerttörténeti dokumentációkra, a régészeti feltárásokra, valamint Haris Andrea és Lővei Pál 1986-os kutatási anyagára támaszkodott.³¹ Az engedélyezési terveket 2008-ban készítették el az épületről készült 3D lézerszkennelés alapján.³² A jogerős építési engedélyi határozatot a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) 2008. november 20-án véglegesítette.³³ A támogatási szerződést végül 2009. március 25-én írták alá.

A projekt tervezői a kastély legértékesebb részét, a mai Magyarország eddigi ismereteink alapján legnagyobb egybefüggő világi rokokó falképciklusát pozicionálták az első helyre. Mivel az 1960-as években már eltűntek a Ray-féle neobarokk kiegészítések, úgy döntöttek, hogy a déli oldalon a XVIII. századi épülettömeg helyreállítása céljából visszaállítják az ívelt vonalú falazott kerítést. Ezt XVIII–XIX. századi ábrázolások, valamint az előkerült alapfal alapján építették fel.³⁴ A koncepcióhoz hozzátartozott a XIX. század végi feltöltés eltávolítása és a régészeti kutatások eredményeinek felhasználásával az udvarok, valamint a földszint barokk járószintjének a visszaállítása is. Mindemellett a XX. századi szökőkutakat megtartottuk. A medencéket újra ki kellett zsaluzni és ki kellett önteni, mivel a munkálatok közben kiderült, hogy anyaguk teljesen tönkrement.

A keleti szárny déli részén helyreállítottuk a szétbontott kápolna terét, kosárvés, fiókos dongaboltozatával együtt. Az északról hozzá kapcsolódó oratórium terét is újjáépítettük, és félköríves dongaboltozatát is visszatettük rá. Egy kortárs tér jött létre, amely csupán térrendszerében idézi a régi kápolnát. A keleti szárny keleti traktusában, az 1.09-es helyiségben két keresztboltozatot építettünk fel. Ebből a helyiségből korábban be lehetett látni a padlástérbe, mivel eredeti boltozata beomlott, és egy lyuk tátongott fölötte. Az újraboltozások során az eredeti technológiát, fa zsaluzatot és téglafalazást alkalmaztunk. A hiteles rekonstrukcióhoz az

1821-ben készült alaprajz, valamint az építés helyszíni megfigyelései nyújtottak támpontot.³⁵ Mivel az épület szerkezetileg is meg kellett erősíteni, a földszinti boltozatok fölül a feltöltést kihordattuk, majd a megfelelő szerkezetek beépítése után liaporral pótoltuk. Az eredeti szerkezeteket mindenhol bent hagytuk, csupán a gombával fertőzött fa elemeket távolítottuk el. A héjazat kivételével a tetőn nem kellett sok elemet kicserélni, csak néhány szaruállásban korhadtak el úgy a gerendák, hogy menthetetlenek voltak. A teljesen tönkrement pala héjazatot belga műpalára cseréltük le. A tornyok 1990-es években készült réz héjazatához viszont nem kellett hozzányúlni.³⁶

A földszinten a kocsiáthajtótól nyugatra lévő, 0,23-as helyiségben korábban már előkerültek a XVIII. századi téglapadló maradványai. A padlóburkolatot ennek mintájára terveztettük meg. A kápolnába viszont hálósan rakott kelheimi burkolat került. A kelheimi kőre bizonyíték az 1763-ban készített értékbecslés és az 1821-es felmérés, valamint egy *in situ* megtalált töredék.³⁷ A földszinten padlófűtést alakítottunk ki csakúgy, mint az emeleti díszteremben, ahol emiatt a XX. századi első feléből származó, színes cementlap padlót is felszedettük, és a XVIII. századi kelheimi idéző mészköburkolatot rakattunk le helyette.³⁸ Az emeleti szobákat a korábbi hajópadló helyett svédpadlóval láttuk el, és fűtésüket a parapetekbe süllyesztett padlókonvektorokkal oldottuk meg.³⁹ Elsődleges cél volt az épület fenntarthatósága és a környezettudatosság, ezért az edelényi Magyarországon az első kastély-épület, amelynek a fűtését a talajhő hasznosításával egy százhusz darab, egyenként 100 méter mélységű, duplahurkos szondával működő hőszivattyús rendszer biztosítja.⁴⁰

A földszinten az ablakok kivételével 2008-ra lényegében nem maradt nyílászáró. Az emeleten megtartottuk a barokk ajtókat és a keleti toronyszoba intarziás ajtaját, amelyről korábban azt feltételezték, hogy a tokokkal egykorú. Felújítása során azonban kiderült, hogy a XX. század elejéről való.⁴¹ A XX. század első feléből származó, többször átalakított, igen vékony geometriájú emeleti ajtókat XVIII. századi analógiák alapján megtervezett új ajtókra cseréltük le. Ugyanígy tettünk az 1990-es években legyártott ablakokkal. A kastélyban 1986-ban

még voltak XVIII. és XIX. századi lakatos-szerkezetek, melyeket Haris Andrea és Lővei Pál helyszíni felmérése részletesen dokumentált.⁴² A XX. század második felére már többször átszerelték és átalakították őket, és mire a Gondnokság 2001-ben átvette a kastélyt, többségüket már leszerelték, csupán néhányat hagytak meg. A Gondnokság a kastély átvételkor bezsákolva kapta meg a leszerelt vasalatokat. A földszintről eltávolított, XIX. századi feltöltésben is találtunk vasalatdarabokat és lakatosszerkezeteket csakúgy, mint kályhacsempéket és edénytöredékeket.⁴³ Az újonnan készült nyílászárók vasalatait egyes XVIII. századi darabok alapján gyártattuk le. A Gondnokság az ablakok kivételével a leszerelt asztalos- és lakatosszerkezeteket, valamint a felszedett hajópadló anyagát megőrizte.

Szem előtt tartottuk, hogy a XVIII. századi barokk kert és a XIX. századi angolpark helyreállítása a sziget északi részén a nagyarányú átalakítások miatt lehetetlen, ezért a megőrzendő fák megtartásával egy új parkot kellett tervezni. A sziget déli részén a kert kiépítését az eddigi levéltári kutatásokat és helyszíni megfigyeléseket kiegészítő kertrégszeti kutatásnak kell megelőznie.⁴⁴

RESTAURÁLÁSOK

Az első ütemben a keleti oldalon lévő rokokó falképeket, a cserépkályhákat, a díszterem és a keleti toronyszoba stukkóit, a díszterem kandallóit, a homlokzat szemöldökdíszzeit, pilaszterfejezeteit és épület-

szobrászati elemeit, az északi kapuzat műkő díszzeit, valamint az erkélyek kovácsoltvas rácsait, az öntöttvas Coburg-címet és a kovácsoltvas díszkaput írtuk ki restaurálásra. Fő szempont volt, hogy a restaurálásokat a generál kivitelezőtől függetlenül végezzék el, ezért a Gondnokság a festő-, szilikát-, kő- és fémrestaurálási munkákra külön-külön közbeszerzési pályázatot írt ki, a szakrestaurátorokkal közvetlenül szerződött. A közbeszerzési eljárásból kifolyólag így minden restaurátori munkát versenyeztetett.

A falképek 2009 novembere és 2011 októbere között folyó restaurálása igen nagy és összetett feladat volt, ezért a munkára a festőrestaurátorok (Boromisza Péter, Brutyó Mária, Csanda Jenő, Fabó Éva, Forrai Kornélia, Gyarmati András, Győri Lajos, Heitler András, Hoós Mariann, Jeszeniczky Ildikó, Nemessányi Klára, Sztrakai Judit, Verba Erika) konzorciumba tömörültek.⁴⁵ A munkálatokról részletes dokumentációt készítettek.⁴⁶ Megállapították, hogy a boltozatok és a lunetták freskó-, míg a velük egy időben festett oldalfalak meszes szekkétechnikával készültek. Már korábban előkerült egy régebbi ornamentikus dekoráció, amely valószínűleg a Woronieski Jánostól megrendelt 1765-ös kifestéssel azonos.⁴⁷ Maradványait a „gróf szobájá”-ban – az 1.06-os helyiségben – lévő kályhafülkében meg lehet tekinteni.

A vakolat az egyes szobákban különböző mértékben hiányzott. A korábban már megtisztított „négy évszak szobája” és a „grófné öltözője” – az 1.04-es és az 1.12-es helyiség – kivételével a felületet nagy mértékű átfesté-

2. Kézcsókjelenet a „gróf szobájá”-ban restaurálás előtt. A szerző felvétele

3. Kézcsókjelenet a „gróf szobájá”-ban restaurálás után. A szerző felvétele

sek és erős szennyeződések borították. A legnagyobb károkat a beázások okozták. A leg súlyosabbak az „étkező” – az 1.03-as helyiség – északi falát, az 1.04-es helyiség déli falát és az 1.12-es helyiség keleti részét érintették. A restaurátorok az előkonzerválás után eltávolították a szennyeződések és a XX. század első feléből származó átfestéseket. Az elvált vakolatrészek rögzítése, szilárdítása és konzerválása után pótolták a hiányokat, aminek során az eredeti vakolat összetételét és szerkezetét követték. A legkényesebb eljárásra a „grófné szobájá”-ban – az 1.10-es helyiségben – került sor: a déli oldalon a Pyramus és Thisbe történetét hordozó vakolat olyan mértékben elvált a faltól, hogy biztonságosabb volt leválasztani addig, amíg a fal mögött lévő oratóriumot újra boltozzák és a két helyiség között megnyitják a XX. század első felében befallott ajtót.

A retusálásnál a XVIII. századi felszín eredetiségének a megőrzése volt a mérvadó, ezért a retust mindenhol a felület által megkívánt mértékben alkalmazták. A retusált részeket az eredetinel kissé visszafogottabban színezték; a különbség csak nagyon közelről látható. A visszafordíthatóságot úgy érték el, hogy a meszes és akril festéket a már konzervált felületre vitték fel. A megrendelői szándék az volt, hogy amennyire csak lehetséges, értelmezni lehessen a falon látottakat. Ezért néhol rekonstrukcióhoz kellett folyamodni, aminek az alapját archív fotók képezték. Az ehhez készített 1:1-es rajzokat és kisméretű színvázlatokat szigorú szakmai zsűrinek kellett jóváhagynia. Az 1.03-as szobában az északi falon Venus, az egyik nyugati lunettában pedig egy levélvívő puttó alakját rekonstruálták. Venuszhoz csak fekete-fehér felvétel állt rendelkezésre, de a falon lévő pigmentek támpontot nyújtottak. Az 1.04-es helyiség déli falán a tél allegorikus csoportját festették újra egy fekete-fehér fotó és a megmaradt pigmentek alapján. Az 1.10-es helyiségben az mennyezetkép központi erényalakja szenvedett nagy károkat, a helyreállításhoz színes felvételek szolgálták támpontként. Az 1.12-es helyiségben az Ázsiát megszemélyesítő alakot rekonstruálni tudták, de a feltételezeten Európát megjelenítő alakhoz semmilyen támpont nem volt, ezért a zsűri elállt az újrafestéstől. Az oldalfalak ornamentális díszítéseinél az eredeti motívumokból ki tudták szerkeszteni a hiányzó formákat. (2–3. kép)

4. Kályha a „keleti vendégszobá”-ban restaurálás után. A szerző felvétele

A kastélyban négy fehér ónmázás rokokó és egy szintén fehér ónmázás klasszicista cserépkályha maradt fenn. A műtárgyakat 2009. december és 2011 márciusa között Szebényi Judit és Soós László restaurálta.⁴⁸ Dávid Ferenc már korábban megállapította, hogy az 1.03-as, az 1.04-es, az 1.05-ös helyiségben és a keleti toronyszobában lévő, szabadon formált rokokó kályhák egy kassai műhelyből származnak.⁴⁹ A hengeres klasszicista kályha az 1.06-os helyiségben állt, és a hátába beépítve megtalálták a két világháború között az 1.03-as helyiségben lévő klasszicista kályha a maradványait. Akkoriban a ma ott lévő kályha még az 1.10-es szobában volt.⁵⁰

A formai kiegészítésekhez modellgipszet alkalmaztak, és csupán az 1.03-as, az 1.05-ös helyiségben és a keleti toronyszobában álló kályhák sisakdíszeiről hiányzó vázát pótolták analógiák alapján. Az 1.06-os szobában lévő klasszicista kályha vázadíszét az archív fotók után készítették el. Ennek és a keleti toronyszobában lévő a kályhának új vaslábazatot is kellett készíteni. Az 1.06-os helyiségben álló kályha hátsó részé-

be beépített darabokból az archív fotók alapján rekonstruálni lehetett a két világháború között az 1.03-as helyiségben álló kályhát. Ez a kályha így mai formájában nagyrészt rekonstrukció. A keleti toronyszobában állították föl, ahonnan a 2009 előtt ott álló rokokó kályhát az 1.10-es helyiségbe vitték át. Ezzel a cserével a kályhák elrendezése közelebb került az eredeti állapothoz, mivel az 1821-es alaprajzról leolvasható, hogy a keleti toronyszobában egyértelműen hengeres, míg a mai 1.10-es helyiségben szabadon formált darab állt.⁵¹ A kastélyban máshonnan származó kályhákat is meg lehet majd tekinteni, melyek felállítása jelenleg folyik.⁵² (4. kép)

A díszterem kandallóit, a beltéri és homlokzati vakolatdíszekkel együtt, Osgyányi Vilmos és Bánfi Gábor restaurálta.⁵³ Megállapították, hogy a XVIII. században a polikróm kandallók kőanyagát a Siklós környéki Tenkes-hegy bányájában fejtették ki. A diagonálisan álló sarokoszlopokat és a kandallók tetején álló vázadíszeket archív fotók alapján rekonstruálták. Az egyik kandalló belső teréből az egyik sarokoszlop töredéke

is előkerült. A máriagyűdi kőbányában (ma már Siklós része) találtak az eredetihez hasonló kőanyagot. A régi felvételeken látható szobrokat nem pótolták, mivel formai rekonstrukciójuk kétséges volt. Feltárták, hogy a kandallók címerpajzsainak kartusait és oromzataik füzérdíszzeit hajdan aranyozták. Ezt tizennégy karátos laparannyal helyreállították. Mindemellett fekete mészkőből pótolták a címerpajzsokból a hiányzó Forgách-címereket is, amelyeket archív fényképek segítségével lehetett beazonosítani.⁵⁴ (5–6. kép)

A kandallók feletti, pilaszterekkel keretezett falmezőkben 1986-ban Haris Andrea és Lővei Pál egy-egy *tropaem* lenyomatát találta meg.⁵⁵ Ezeknek a hajdani vakolatdíszeknek a lenyomatai a mostani helyreállítás során is előkerültek, a keretező pilaszterek törzsén fennmaradt, levélszerű díszítménnyel együtt. A nyugati falon alig maradt fenn értelmezhető lenyomat, a keleti falon azonban 2012-ben az is nyilvánvalóvá vált, hogy a *tropaem* fő motívumát, egy kettős címerpajzsot két vitézalak tartotta. A pilasztereket rekonstruálni lehetett, a *tropaem*okat azon-

5. A díszterem keleti kandallója restaurálás előtt. A szerző felvétele

6. A díszterem keleti kandallója restaurálás után. A szerző felvétele

ban nem. Felpekkelt felületük hiányzó részeit kitömítették, majd konzerválták. Az így megőrzött lenyomatokat jelenleg egy-egy eléjük állított fa panelre erősített fegyverkompozíció takarja el a látogatók elől.⁵⁶

A díszterem boltozatát csakúgy, mint több helyiségét – jelesül a keleti toronyszobát és a lépcsőházat –, valamint a homlokzatot habarcs-stukkók borítják. A díszteremben a beázások miatt több helyen rekonstrukcióra is szükség volt, de a motívumokat ki lehetett szerkeszteni. A stukkókat az eredeti technológiával javították és egészítették ki. Felületükön színezésre utaló nyomokat nem találtak.⁵⁷ (7. kép)

A homlokzaton a megrendelő szigorúan elkülönítette a generál kivitelező és a restaurátorok feladatát. Az épületplasztikai elemekhez és szemöldökökhöz csak restaurátor nyúlhatott hozzá. A szemöldökök mészvakolatát falazott téglára magra hordták fel, a XX. században pedig erős cementhabarcsos rétegekkel kenték át. A vakolatdíszek azonban a legtöbb helyen nagyon erősen lepusztultak. A restaurátorok a fellazult habarcsrétegeket eltávolították, majd a szilárdítás és tömítés után a formai kiegészítéseket kültéri finomszemcsés homlokzati vakolóhabarccsal végezték el. A tisztítás során arra is fény derült, hogy a XX. századi cementes köpenyezések felületét színezték feketével. Néhol előkerült a mészhabarcs-díszek eredeti sötétszürke színe, melynek alapján rekonstruálni lehetett a korábbi színezést. A címereket és a címentartó figurákat korábban olyan erősen átvakolták, hogy a cementhabarcsot

7. A díszterem habarcs-stukkó dísz restaurálás közben. A szerző felvétele

nem lehetett eltávolítani. Jelentősebb beavatkozásra csak az északi oldal címentartó figuráin volt szükség. A restaurálás során minden díszítésnél a felületeken fellelhető lokál színeket festették fel. Csupán a szárnyak déli homlokzatain lévő női arcokhoz nem volt támpont, így ezek testszínre kaptak.⁵⁸ A restaurált felületeket KEIM homlokzatfestékkel és színezőanyagokkal színezték. (8–9. kép)

Restaurátori feladat volt az északi főkapu 1912-ből származó műkő díszjeinek a helyreállítása is. A trasszcement és kemény mészkőzúzalék keverékéből előállított kiegészítéseket az eredeti műköelemek színéhez igazították. Mindezen túl a munkálatok megindulása után Laki-Lukács László helytörténész segítségével az edelényi temetőben

8. Női fej a keleti szárny déli homlokzatán restaurálás előtt. A szerző felvétele

9. Női fej a keleti szárny déli homlokzatán restaurálás után. A szerző felvétele

előkerült ifj. Dessewffy Ferenc barbár módon ledöntött és megcsonkított síremléke is. Az a döntés született, hogy az emlékművet a kastély újonnan kialakított kápolnaterében állítják fel. A horzsalékos riolittufából készült obeliszk felülete igen roncsolt volt, latin nyelvű feliratának csak töredéke kiolvasható. A restaurátorok trasszcement és sóskúti közúzalék keverékéből készített, színezett anyaggal egészítették ki a csonkolt részeket. A feliratot nem lehetett rekonstruálni, de a síremlék tetejére egy analógiák alapján elkészített műkö váza került, mivel az obeliszk füzérdíszes kiképzéséből arra lehetett következtetni, hogy eredetileg egy hasonló dísszel zárhatták le.⁵⁹

A fémrestaurálás Lehoczky Tivadar, Lehoczky János és Papp János munkája.⁶⁰ Legrosszabb állapotban a XVIII. századi kovácsoltvas erkélyrácsok voltak, melyeken erőteljes deformációt és nagyfokú korróziót lehetett megfigyelni, valamint díszítőmennyel jelentős része is hiányzott. A déli erkélykorlát falhoz csatlakozó része utólagos betoldás volt, valamint két szélső, archív fotók alapján rekonstruált vázadísz helyén egy-egy erősen roncsolt gömbdísz állt. Az ívheglesztésből meg lehetett állapítani, hogy a két rácsot az 1960-as években felújították. A restaurálást műhelyben végezték el a korlátok szétbontása után. Szemcscszórásos tisztítás után a deformált felületeket kiegyengették, a sérült és hiányzó részeket pedig eredeti, kovácsoltvas technikával egészítették ki, illetve készítették el. Ezek után újabb szemcscszórás következett, majd a felületet cinkszórásos korrózióvédelemmel látták el. Az alapozás RELIUS Zinc primer töltőalapozó rétegből áll, e fölé pedig három rétegben RELIUS Seidenmatt Lack (RAL 7016) fedőfesték került. Minden restaurált fémfelület hasonló korrózióvédelmet és felületkezelést kapott.

Az északi homlokzat öntöttvas Coburg-címere hasonlóan rossz állapotban volt. Az anyagvizsgálatból arra lehetett következtetni, hogy a XIX. század közepén készítették. A címerpajzs egy darabja elpusztult. A hiányzó darabot az eredetihez hasonló technológiával öntették le, és az öntvényt hegesztéssel dolgozták össze az eredetivel. Ezután cinkszórás következett, majd a formai kiegészítéseket a visszafordíthatóság érdekében poliészter műgyantából mintáz-

ták meg. Erre került rá a fent bemutatott felületkezelés.

A Mátrai Zoltán-féle kovácsoltvas kapun is kiterjedt korrodált felületeket, valamint több deformált elemet figyelhetek meg. Az anyagvizsgálat során kiderült, hogy eredeti színe szürke volt. Az előbbiekkal ellentétben azonban a kapu szinte hiánymentesen vészelte át az évszázadot. Az 1960-as években felújították, sőt egy későbbi javítás nyomait is felfedezték rajta. A többi fém műtárgyhoz hasonlóan ezt is szétbontották, és műhelyben restaurálták. Csupán a teljesen elkorrodált részeket cserélték ki. A korlátokhoz és a címerhez képest a kapun arányaiban sokkal kevesebb pótlásra volt szükség.⁶¹

JELENTŐSEBB MÓDOSÍTÁSOK A KIVITELEZÉSI MUNKÁLATOK KÖZBEN

A helyreállítási munkálatok 2009. október 14-i megindulása után még jelentős módosítások történtek, mivel a helyszíni megfigyelések és a levéltári kutatások több ponton is átalakították a kastélyról alkotott képet.

Az ablakok formáját már a kivitelezés megkezdése előtt, 2009 júniusában XVIII. századi analógiák alapján módosítottuk. Az engedélyezési terven ugyanis a szintén korábbi ablakokat utánzó, 1990-es években beépített ablakokat követték: középen felnyíló alsó- és felső szárnyak vízszintes fa osztólécekkel három-három, illetve kettő-kettő fekvő téglalap alakú mezőre tagolva. Az új ablak keresztformájú osztóját középen összemetsződő pálcátágok díszítik. A szárnyak alosztását a hőszigetelt üveg két rétege közti ólomcsíkok adják a barokk ólomfoglatot imitálva. Az osztás az alsó szárnyakon hatos, a felsőkön pedig négyes, álló téglalap alakú mezőkkel. Mivel a precíz 1763-as értékbecslés nem említi, biztosra vehető, hogy 1770 előtt még nem volt rajtuk zsalugáter. Az 1821-es felmérésből viszont tudható, hogy a XIX. század elején már volt.⁶² A karbantartás szempontjait figyelembe véve az a döntés született, hogy egyelőre nem lesznek zsalugáterek, de kialakításukra bármikor lehetőség van. Mivel a színezésről nincsenek biztos adataink, és az ábrázolások is ellentmondásosak, a festett szobák miatt a lehető legsemlegesebb szín kiválasztására törekedtünk: az új ablakok egy szürke ár-

nyalatot kaptak.⁶³ A vasalatokat analógiák, valamint a földszinti feltöltésben talált maradványok alapján gyártattuk le.

A restaurálások menetrendje miatt volt rá szükség, hogy az ablakokat már 2010-ben beépítsék. 2011. január 17-én azonban egy nem várt esemény történt: a keleti toronyszoba északnyugati sarkában, egy valószínűleg XIX. századi befalazás kibontása közben, két falrétteg közül előkerült egy borovi fenyőből készült, XVIII. századi ablak.⁶⁴ A faszerkezetet könnyező házigomba támadta meg, a vasalatok az ólomkerettel és tizenhét fennmaradt üvegtáblával együtt azonban jó állapotban voltak.⁶⁵ A stábléces keresztosztóval tagolt, szimpla üvegezésű ablak öntött üvegtábláit ólomkeret tartja, amit a főzolt fakeretekbe építettek bele. A feltárás után megkönnyebbülten vettük tudomásul, hogy az osztásrendszer és a külső díszléc geometriája megegyezik a legyártott ablakokéval. Az alsó szárnyakat három-három, a felsőket kettő-kettő bevéső pánttal szerelték, és lencsefejú szögekkel rögzített sarokvasakkal erősítették meg. A szárnyak záródását alul kettő, fölül pedig egy forgózár biztosítja. Szárnyanként egy szögelt húzóka segíti a nyitást, illetve a nyitott szárnyakat egy-egy szemes csavarokkal felerősített kiakasztó kampó biztosítja. Az ólomkeretet a külső oldalon szárnyanként alul kettő, fölül pedig egy keresztbemenő vasalat erősíti, melyet az alatta lévő ólomosztóhoz forrasztottak, és a fakerethez szögelték. A vasalatok ónoztak, míg a fa részek felületkezelésének nem maradt fenn nyoma. Az ablakot 2012 júniusában Dabronaki Béla farestaurátor, Páhi Attila fémrestaurátor és Gábler Szilvia szilikátrestaurátor restaurálta. A helyreállítás során jelentős részeket sikerült megőrizni az eredeti asztalosszerkezetből is.⁶⁶ (10. kép)

1986-ban az északi homlokzaton a kaputól keletre, az emeleti ablakok között feltárták a XX. századi vakolatréteg alatt lévő hőbörcsölt vakolatot, amelynek az anyaga megegyezik a téglák közti habarcséval. A hőbörcsölt részeken eredetileg is sárga, a simított részeken pedig fehér festés volt.⁶⁷ A fenti helyen ugyan már nem találtunk festésnyomokat, de 2010 augusztusában a nyugati szárny nyugati falán, az 5. és 6. tengely között a legalsó, mészhabarcsból készült hőbörcsölt rétegen előkerült az a XVIII. századi festésmaradvány, ami alapján a kastély

jelenlegi alapszínét kikevertettük.⁶⁸ A festés alsó, okker rétegét mésztejjel kenték le, ami így egy nagyon finom „baracksárga” színt eredményezett. A simítva vakolt, architektónikus tagolóelemek fehér, a rizalit pilaszterfejezetei és lábazatai, valamint az ablakok könyöklői pedig a korábbi színezési rendszert követve sötét, szürke színt kaptak.⁶⁹

A XX. században tehát a sötét tagozatokat és szemöldököket feketével, a fal alapszínét pedig telítettebb sárgával cserélték fel, a színezést mintegy „felerősítették”. Erre egy közvetett forrásból is következtethetünk. Szmrecsányi Miklós, a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) tagja a nagy átalakítások előtt is látta a kastélyt, és 1922-ben arra kérte a Bizottságot, hogy küldjön ki valakit szemlére. Így fogalmazott: „*mikor ott jártam a külső homlokzatokat éppen már teljesen átfestették, a két szárny kupolát vörös rézzel, a többiit eternittel fődtek – sajnos kijózanítóan hatott az újítás*”.⁷⁰ Ebből nem derül ki pontosan, hogy szavait az új tetőfedésre, a külső homlokzatok átfestésére, vagy egyszerre mindkettőre érti-e. Ha a homlokzatra is utal, akkor feltételezhető,

10. A keleti toronyszobában feltárt ablak restaurálás után. A szerző felvétele

hogy a kastély új színezést kapott. A képi források ezen a ponton nem igazán segítenek a kutatásban, mivel fekete-fehér fotók.

1986-ban a nyugati szárny földszintjén még megvoltak a XVIII. századi, sejtsorokból komponált, kovácsoltvas ablakrácsok.⁷¹ Azonban mire a Gondnokság átvette a kastélyt, ezek is eltűntek az épületről.⁷² Az új rácsokat a felújítás során archív fotók alapján gyártották le. 2011 júliusában azonban Gergely Zsolt projektvezető négy eredeti darabot megtalált egy helyi vállalkozó telkén az utcai kerítésbe építve. A vállalkozó visszaszolgáltatta őket, és ma a déli udvarban a nyugati szárny keleti ablakait fedik.

A kastély belsejéből kihordott feltöltés több helyen megőrizte a XVIII–XIX. századi, törtfehér meszelés maradványát. Az alsó rétegekben a XVIII. századi padlószintet 25–35 cm vastagságban követő szürke színű csíkot is találtunk. A belsőben ez alapján állítottuk helyre a meszelést. Mivel a színezés a feltárt maradványokat követi, a díszterem és a lépcsőház sárgás, „tojáshéj” színű árnyalatot kapott. Utóbbi helyiség egyszerű stukkómezőiben egy rózsaszínes festés nyomai is előbukkantak. Ezt a színt is helyreállítottuk, ami impozánsan kiemeli a két mezőt.

A kocsiáthajtótól keletre lévő, 0.09-es számú helyiségben egy XIX. vagy XX. századi díszítőfestést találtunk. Az egyszerű, törtfehér mezőket, a boltozat tagolásának megfelelően, barna vonalak között futó vörös- és zöld sávokkal keretették. Bár a dekoráció különösebb festői értéket nem képvisel és restaurátori beavatkozást sem kívánt, meszeléssel levédve helyreállítottuk.⁷³ A 0.12-es helyiségben a már említett Lenin-idézetet jelenlegi helyén, eredeti állapotában őrizzük meg. A nyugati oldalon az emeleten az 1.16-os és az 1.17-es számú teremben előkerült néhány lenyomat, amiből megállapítható, hogy a boltvállakat több helyen profilozott vakolatelemekkel díszítették. Ezeket öntvényekkel pótoltuk.

A területi korlátok miatt már csak az emeleten, az 1.06-os helyiségben, a „gróf szobájá”-ban, a hajdani „urasági háló”-ban az alkóv visszaállításáról tudunk szót ejteni. A régi alaprajzokon látható, hogy a szoba keleti oldalához egy beszűkített nyílással elválasztott, keskenyebb térrész csatlakozott. A szituációból arra lehet következtetni,

hogy itt egy alkóv helyezkedett el, amelyet 1921-ben az 1.06-os helyiség felé eső nyílás befalazásával és keleti hátoldalának egyidejű kibontásával szüntettek meg. Tehát össze nyitották a keleti traktusban elhelyezkedő 1.09-es számú helyiséggel, ahonnan az 1.06-os helyiségbe csak egy ajtó biztosította a közlekedést.⁷⁴

2010 januárjában bebizonyosodott, hogy ennek a későbbi falnak nem volt alapja, csupán a szélein terhelt egy-egy pillér a boltozatra. A közbeeső szakasz egy fagerendán nyugodott, amelyet a boltozati feltöltésre fektettek rá. Magát a falat is rendkívül hevenyészett módon építették meg. Mivel az eredeti koncepció alapján az alkóvot nem állították volna helyre, az elfalazást 2010-ben újjáépítették.⁷⁵ Ez viszont nem felelt meg az eredeti térszerkezetnek, illetve az 1.06-os helyiségben lévő falképek restaurálásával kapcsolatban is problémákat vetett fel. A hajdani alkóv felett ugyanis az egyik legkarakterisztikusabb zsánerjelenet látható: egy úr kezét csókol egy dámának. A figurák alatt egy virágokkal díszített kartus kapott helyet, amellyel viszont az 1.09-es helyiségbe vezető, előbb említett ajtó nem esett tengelybe, tőle kissé északra nyílt. Ráadásul az elfalazás utólagosságát az is bizonyította, hogy a restaurátorok nem találtak rajta XVIII. századi vakolatmaradványt, a rokokó tapétaminta a boltozatra terhelő két pillér belső, a hajdani nyílás felé eső széleinél észrevehetően megszakadt. Ezen a falszakaszon tehát nem lehetett volna tapétamintát „rekonstruálni”, mivel ott ilyen sosem létezett. Ez vezetett ahhoz az elhatározáshoz, hogy az alkóv befalazását fel kell tárnunk.

2011 februárjában elő is tűnt a hajdani nyílás felett átívelő, kosárvíves heveder, amely fölött a kartus és a kézcsojkajelenet látható. A fal 1.09-es helyiség felé eső oldalán jól látszott, hogy míg a befalazás hevenyészett, addig a kosárvíves feletti falszövet és a hajdani nyílás melletti falazat érintetlen. Nehézséget okozott viszont, hogy az ajtó ácsbokjának a beépítésekor a hevederívet megbontották, így annak az áthidaló funkciója megszűnt.⁷⁶ A statikai problémát végül is sikerült megoldani: megfelelő aládúcolással ki lehetett emelni az ácsbokot, a hevederív megrongált részének újrafalazásával pedig annak teherhordó funkciója is helyreállt. A befalazást így 2011 áprilisában már ki lehetett

tett bontani. Mindeközben az alkóv eredeti keleti falának a helyén egy új fal épült, így a XVIII. századi térszerkezetet sikerült rekonstruálni. Ennek köszönhetően az 1.06-os helyiség falképeinek eredeti rendszere is helyreállt, amiről leolvasható, hogy a jelek elhelyezését a korabeli térszerkezet alapján tervezték meg.

A fentiekből jól látható, hogy az edelényi kastély műemléki felújítása problematikus és összetett feladat volt. Az épület annyiban különleges, hogy szerves fejlődése mintegy kétszáz éve megszakadt. Edelényben már 1820-ban bekövetkezett az, ami a legtöbb kastélyunkat 1945 után érte el: sorozatban kényszerhasznosítások követték egymást. Ebből kifolyólag a XIX. század első negyedétől nem épültek egymásra szervesen a következő korok rétegei, hanem minden egyes funkcióváltással vagy funkcióbővítéssel gyors, lokalizált átalakításokat végeztek, ami a színvonalon is meglátszott. Ezek a patkószárnyak és az északi kapu kivételével az 1910–1913-as nagyarányú átépítés eredményeit is nagyrészt megemmisítették; a XX. század hatvanas éveire mindenképpen. Szervesen egymásra épülő történeti rétegekkel tehát nem lehetett számolni, minden későbbi megoldás – főleg 1921 után – amolyan „ad hoc” módon jelent meg az épületben. Mind a projekt megtervezésére, mind a felújítás menetére ez a terhes örökség önkéntelenül is rányomta a bélyegét. Viszont úgy tűnik, hogy a helyreállítással végre sikerült megtalálni a kastélyhoz méltó műzeumi, kulturális és turisztikai funkciót, ami immár biztosíthatja ennek a különleges értéknek a fennmaradását.

JEGYZETEK

1. 3780 Edelény, Borsodi út 7., műemléki törzsszám: 972, Edelényi Körzeti Földhivatal, hrsz.: 45–51., 89–90., 93–94.; Az EU-s projekt kódszáma és címe: ÉMOP-2.1.1/A–2008-0003 „Kastélysziget Kulturális-Turisztikai Központ Edelény – A Cserehát és a Galyaság turisztikai fejlesztése az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély vonzerejének fejlesztése révén”. A beruházás összege: 2,2 milliárd HUF.
2. A legfontosabb kutatási eredmények 2008-ig: Pazár Miklósné – Joó Tibor: Új adatok az edelényi kastély építéstörténetéhez. *Műemlékvédelem*, 7. 1963. 138–144.; Joó Tibor: Az edelényi kastély. *Művészettörténeti Értesítő*, 17. 1968. 189–207.; Szentkirályi Zoltán: Az edelényi kastély. Uo., 208–211.; Joó Tibor: Műemlékeink: a kastély, a református templom, a vár. *Edelény múltjából*. Szerk. Sági Vilmos. Edelény, 1973. 137–171.; Haris Andrea – Lővei Pál: *Edelény, L’Huillier-kastély*. Kutatási dokumentáció I–III, 1986. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 22774–22776.; Jávor Anna: Lieb Ferenc, az „edelényi festő”. *Művészettörténeti Értesítő*, 49. 2000. 167–186.; Fatsar Kristóf: *Az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély kertjének építéstörténete I–II*. Kerttörténeti dokumentáció, 2002. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/10-2004.; Fatsar Kristóf: *Kutatási jelentés az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély kertjében végzett, fajlagos talajellenálláson alapuló kertrégészeti vizsgálatokról*. Kézirat, 2005. Uo., ltsz.: Ad/98-2005.; Laki-Lukács László: *Edelényi templomai és egyházközségei*. Edelény, 2005.; Fatsar Kristóf: *Beszámoló az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély építéstörténetére vonatkozó újabb levéltári kutatásokról*. Kézirat, 2006. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/392-2006.; Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest, 2008. 98. A 2009–2013 között működő kutatócsoport eredményeit összefoglaló dokumentációk: Krász Lilla – Kurucz György: *Uradalom, mezővárosi közösség, életmód és kultúra Edelényben Jean François L’Huillier földesuraságától ifj. Desseffy Ferenc gróf haláláig*. Kutatási dokumentáció, 2013. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1662-2013.; Ságvári György: *Karrier-rajzok a 18. századból. Jean-François L’Huillier, Forgách Ferenc és Dessöffy Ferenc katonai életpályája*. Kutatási dokumentáció, 2012. Uo., ltsz.: Ad/1661-2012.; Jávor Anna: *Az edelényi kastély falképei*. Kutatási dokumentáció, 2011. Uo., ltsz.: Ad/150-2011.; Tompos Lilla: *Az edelényi L’Huillier–Coburg kastélyban lévő falképek szereplőinek öltözködési viselkedéséről szempontról*. Kutatási dokumentáció, 2011. Uo., ltsz.: Ad/1502-2011. A 2009–2013 között működő kutatócsoport eredményeit közlétező eddigi publikációk: Jávor Anna: *Rokokó idill vagy egy rossz házasság képei? Az edelényi kastély festményeinek programja*. *Művészettörténeti Értesítő*, 62. 2013. 259–271.; Kurucz György: *Uradalom és mezővárosi közösség Edelényben a 18. század második felében. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról*. Szerk. Muskovics Andrea Anna. Budapest, 2013. 536–544.; Ságvári György: *Karrier-rajzok a XVIII. századból: Jean-François L’Huillier, Forgách Ferenc és Dessöffy Ferenc katonai életpályája. Hadtörténelmi Közlemények*, 126. 2013. 23–72.; Tóth Áron: *Dicsőség és presztízs: az edelényi kastély ikonográfiája*. *Ars Hungarica*, 39. 2013. Supplementum. 59–66.; Megjelenés alatt: *Edelényi hétköznapiak a 18. században*. Szerk. Krász Lilla, Kurucz György.
3. Tóth Áron: *Az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély építéstörténete és művészettörténeti összefüggései*.

- Beszámoló a kutatás 2012. októberi állapotáról.* Kutatási dokumentáció, 2012. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1652–2012.
4. Az EU-s projekt kódszáma: KEOP-3.1.3/2F/09-2009-0011. A beruházás összege: 180 millió HUF. A projekt hivatalos honlapja: <http://www.truckmedia.hu/holtbodva/> (letöltés: 2013. november 5. 12:15)
 5. Az EU-s projekt kódszáma és címe: ÉMOP-2.1.1/A-12-k-2012-0002 „Edelényi Kastélysziget Kulturális-Turisztikai Központ II. fejlesztési ütem”. A beruházás összege: 900 millió HUF. A sziget déli részének adásvételi szerződését 2013. augusztus 7-én írták alá.
 6. Az Edelényi Kastélysziget hivatalos honlapja: <http://edelenyikastelysziget.hu/kezdolap> (letöltés: 2013. november 3. 16:40)
 7. A részletes leírást ld.: Tóth 2012. i. m. 4–12.
 8. „ARX STE- / MATISLU- / LIENSIS DE- / CUS PERPE- / TUO STABIT / HONORI”
 9. „SUAE SACRAE CAESAREAE REG.I. / AEQUE AP[osto]LIGAE [sic!] MAJESTATIS / GENERALIS VIGILIARUM MA- / GISTRI COMMENDANTIS AGRI- / ENSIS / IOANIS FRANCISCI LIB: / BARONIS DE LULIER RELICTA / VIDUA MARIA MAGDALENA NATA BA- / RONISSA DE S[an]CTA CRUCE HAEREDITA- / RIA DE EDELÉNY ET CSE-RÉP-VÁR / MDCCXXX^o / A:U”
 10. „MCMX / K. F. G. H. / R”
 11. A helyiség számozás a kastély 2008-as engedélyezési tervének számozási rendjét követi: *Edelényi L'Huillier-Coburg kastély építési engedélyezési terv.* Generál tervező: Bodonyi Építész Kft. Tervező: F.P.Archia Kft. Építész: Farkas Pál. 2008. április. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/962–2008.
 12. Az épület történetét a következők alapján ismertem: Joó 1968. i. m.; Joó 1973. i. m.; Jávor 2000. i. m. 167–172.; Fatsar 2002. i. m. I.: 5–28.; Fatsar 2008. i. m. 98.; Jávor 2011. i. m.; Tóth 2012. i. m. 15–23.
 13. A gróf szobáját a benne lévő falékek alapján jelenleg a „négy évszak szobájá”-nak, az urasági háló pedig XVIII. századi funkciójára utalva, de egyszerűsítve a „gróf szobájá”-nak nevezik. A helyiségek funkcióira két dokumentumból lehet következtetni. Az egyik az 1763-ban összeállított értékbecslés, az ún. *Aestimatio*, amely az 1760-as évek elejének állapotát tükrözi. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [továbbiakban: MNL OL] Dessewffy levéltár, P86 51. csomó, Fasc. H. 3. Sub Litera Z. 43–91: 59–63. [továbbiakban: *Aestimatio* 1763.] A másik dokumentum Franz Anton Dvorzaczký 1770-es években készült rajza, amely valószínűleg a kifestés-korabeli állapotot mutatja. Jelezve közben: *Edeliner Castel Stockh Hoch Grund Ries auftrag. [...] Delinirt Franz Anton Dvorzaczký.* Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, „Edelény” feliratú doboz. Közli: Joó 1968. i. m. 191., 3. kép.; A helyiségek funkciójának kérdéséhez ld.: Tóth 2012. i. m. 46–50. A helyiségfunkciók beazonosítását Jávor Annával konzultálva végeztem el.
 14. Ezt egy 1836-ban összeállított dokumentum valószínűsíti, amelynek része Johann Powolnig egri építőmester Borsod vármegye felkérésére Dessewffy Ferenc halála után, 1820–21-ben készített felmérése is, ezen már nem a tömör téglakerítés látható: *Az Edelényi Uradalomban ki jelelt Épületkül szülő új Becs Iromány 1836^{dk} Esztendőben.* MNL OL, E156 UetC Fasc. 230. N° 7. [továbbiakban: *Becs Iromány 1836.*]; Powolnig rajzát lásd: uo. N° 7/V. p. 717. Jelezve fent: *Garten und Hoffriengmauern, staeheten zum Plan N° 1. 3ter Classe litt: E.* Jobbra lent: *Edelény am 6ten 10^{ber} 1820 Johann Powolnig Bau Meister in Erlau.*; A kerítés deszka részének alaprajzát ld. uo. N° 7/V. p. 719. Jelezve fent: *Plan N° 1. 3ter Classe Litt: E Garten und Hoff Ringmauer.* Jobbra lent: *Joseph Poleretzky Zimmer Meister in Erlau.*; Ld. még: Fatsar 2002. i. m. I.: 86–87.
 15. Fatsar 2002. i. m. I.: 16.
 16. A főlépcsőház átalakításáról ld.: Tóth 2012. i. m. 59–60.
 17. Perekházy Károly: *Magyarországi kovácsoltvasművesség.* Budapest, 1982. 47. Az adatra Rozsnyai József hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton is köszönetet mondok. Ld. még: Fatsar 2002. i. m.
 18. A kápolna szétverésének időpontját pontosan datálja az a kis papírdarab, amelyet a nyugati falban lévő fülle kibontásakor és visszafalazásakor találtak 2010-ben a következő szöveggel: „*Szűcs József kőműves / A kastély renovációjánál it [sic] dolgoztam, 1921 III/14-én. Ezt itt én falaztam be sok szerencsét kívánok aki elbontja.*”; Az eset Szőnyi Ottófnak, a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) előadójának tiltakozásából ismert. A MOB irattári anyagait már Joó Tibor is ismertette: Joó 1968. i. m. 198–202. és Joó 1973. 146–148. Fénymásolataikat hozzáfűzték Haris Andrea és Lővei Pál dokumentációjához: Haris–Lővei 1986, I.: 1. dosszié, 1–27. lap: Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB irattár.
 19. 1928-ban ez a térszerkezet már öröklött adottságként szerepel, lásd: MNL OL, K 579 Igazságügyminisztériumi Levéltár, 1704. csomó, 64.740/1928. sz. irat: Szerződés az edelényi járásbírórság építkezési munkáiról. Emeleti alaprajz. Jelezve közben: „*A Koburg kastély átalakítása az Edelényi M. K. Járásbírórság részére. Emeleti alaprajz. Arány=1:100. Budapest, 1928. Tömpe Károly.*”
 20. Joó 1968. i. m. 202.; Joó 1973. i. m. 146.
 21. Az 1928-as átalakításhoz ld.: 19. jegyzet. A járásbírórság szerződésében a földszint és az első emelet alaprajza is megtalálható. Az alaprajzokat közli: Rados Jenő: *Magyar kastélyok.* Budapest, 1931. 31. és Joó 1968. i. m. 197., 12. kép, 198., 13. kép. A két világháború közti történethez ld.: Fatsar 2002. i. m. I.: 21–23.

22. Ezeket a feliratokat a 2009-ben indult felújítás során találták meg.
23. Fatsar 2002. i. m. I.: 23–29.
24. Az állagmegóvás és helyreállítás tervezetét ld.: Potenga Gyula – Kőhalmi Béla: *Állagmegóvási és helyreállítási dokumentáció 1963-ból*. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 2409.
25. Haris–Lővei 1986. i. m. I–III.; A kutatóárkok eredményeit ld. uo., III.: 8. dosszié, 1., 6–7.
26. Seres László: *L'Huillier–Coburg kastély falképeinek feltárása* 1–3. Falképfeltárási dokumentáció, 1988. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 25598.; Deák Klára – Seres László: *Edelény, L'Huillier–Coburg kastély*. Restaurátori dokumentáció, 1997. ÁMRK. Kézirat. 1–250. Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 37206.
27. Simon Zoltán: *Edelény, L'Huillier–Coburg-kastély*. Régészeti kutatási dokumentáció, 2004. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/97–2005.; A további régészeti kutatásokról lásd: Dr. Markó Attila – Markó Ágnes – Simon Zoltán: *Edelény, L'Huillier–Coburg-kastély. Régészeti felüylelet dokumentációja*, 2006. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/568–2006.
28. A restaurátor Seres László volt, ld.: Seres László: *Edelény, L'Huillier–Coburg-kastély 7. szoba falkép*. Restaurátori dokumentáció, 2004. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/36–2004.
29. A kerttörténeti kutatásokhoz lásd Fatsar Kristóf dokumentációit a 2. jegyzetben. Ezekhez kapcsolódik még: Alföldy Gábor – Bálint Éva – Kovacsics Bea: *Az edelényi L'Huillier–Coburg-kastély parkjának műemléki védelmi dokumentációja*, 2005. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/605–2006.; A kályhák és kandallók felmérését lásd: Szebényi Judit – Dávid Ferenc – Soós László: *Az edelényi L'Huillier-kastély cserépkályhái és kőkandallói*. Tudományos dokumentáció – helyreállítási javaslat, 2006. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/405–2006.
30. A koncepciót Gergely Zsolt projektvezető szóbeli tájékoztatása alapján ismertetem.
31. Kerttörténet: Fatsar 2002. i. m. I–II.; Fatsar 2005. i. m.; Alföldy–Bálint–Kovacsics 2006. i. m.; Régészeti feltárások: Simon 2004. i. m.; Markó Á.–Markó Á.–Simon 2006. i. m.; Helyszíni kutatási anyag: Haris–Lővei 1986. i. m. I–III.
32. Az építészeti tervekhez a 2D változatot használták. A generál tervező Bodonyi Csaba (Bodonyi Építész Kft.), míg a kastély építész tervezője Farkas Pál (F. P. ArchiA Építész Stúdió). A kertépítészeti terveket Dobos Sára (Élettér Tervező, Szolgáltató Bt.) készítette.
33. Az irat iktatószáma a NG-nál: 2/2/118–08.
34. Dessewffy Ferenc 1770-ben készült rajzán látható. Jelezve lent: *Prospectus Castellii Edelinensis ex parte Meridionali. factus per C. Fran. Dessewffy. 1770*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, „Edelény” feliratú doboz. Közli: Joó 1968. i. m. 192., 4. kép.; Alaprajzát lásd: *Becs Iromány* 1836. N° 7/V. p. 717. Jelezve fent: *Garten und Hoffriengmauern, staeheten zum Plan N° 1. 3er Classe litt: E*. Jobbra lent: *Edelény am 6ten 10^{ber} 1820 Johann Powolni Bau Meister in Erlau*.; A teljes lap előkerüléséről ld.: *Építési napló*. Edelényi Kastélysziget, VII. MSL 1100260009. 768766. (2010. május 11.) [továbbiakban: *Építési napló*].
35. Az 1821-es rajzhoz ld.: *Becs Iromány* 1836. N° 7/V. p. 649. Jelezve fent: *Plan N° 1 3er Classe die Castelle Litt: A*. Középen: *Im 1^{en} Stock*. Jobbra lent: *Erlau am 18ten Hornung 1821 Johann Powolni Bau Meister*.; Fatsar 2002. i. m. I.: 73.
36. A korabeli építési technológiáról ld.: Tóth 2012. i. m. 66–85., 86–102.
37. Az értékbecsléshez ld.: 13. jegyzet. *Aestimatio* 1763. 48. „Az Kápolnába, és Nyári ebédlő palotába Marvány kö Tábla N°. 1220. egy à xr. 15.: 305 Rf.”; Az 1821-es felmérés alapján bizonyítható, hogy a „márvány” kövek kelheimi lapok voltak: *Becs Iromány*, 1836. N° 7/IV. p. 598. „273 Kehlhammer Platten in der Capelle samt fuhrh. a 40 x: 182 Rf.”; Uo. p. 613. „927. Stück Kehlhammer Platten, 1. Stück f. fuhrh. a 40 x: 618 Rf.” A két dokumentum számadatai is egybevágnak.; Az *in situ* megtalált töredéket lásd: Tóth 2012. i. m. 74., 102. és 26. kép.
38. A forrásokból erről is tudomásunk van, ld.: 37. jegyzet.
39. Valószínűsíthető, hogy az emeleti szobákban a XVIII. században parketta volt. *Aestimatio* 1763. 60. A grófné kabinetjéről, a mai 1.12-es helyiségről szólva: „Ezen szobában 21 deszka tablával való ki padoltatása, vagyis ki deszkázása, Tábla gerendával szögeivel à xfris 24”. A „tábla” kifejezés jellegzetes, korabeli parkettára utalhat.
40. A hőszivattyús rendszer működtetéséhez elektromos energia szükséges. Éppen ezért a második ütem tervezőinek szándékában áll egy napelemekből álló szolármező telepítése, amely egyrészt környezetkímélő, másrészt a nyári időszakban képes annyi energiát visszajuttatni a hálózatba, amennyit a fűtés télen felhasznált. Így az épület energiaköltségeit nullszaldóssá lehetne tenni, vagy jelentős mértékben csökkenteni lehetne.
41. Dobesch Pál farestaurátor személyes közlése.
42. Haris–Lővei 1986. i. m. II.: 5. dosszié.
43. Tóth 2012. i. m. 52–53., 68.
44. Fatsar Kristóf: *Kertrégészeti kutatási programterv az edelényi L'Huillier–Coburg-kastély kertjében*. Dokumentáció, 2013. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1667–2013.
45. Boromiszta Péter, Gyarmati András, Heitler András és Nemessányi Klára az ún. „négy évszak szobáján” és az ún. „grófné szobáján”, az 1.04-es és 1.10-es helyiségeken dolgozott. Brutyó Mária és Jeszeniczky Ildikó feladata az ún. „étkező”, az 1.03-as helyiség restaurálása volt. Csanda Jenő és Győri Lajos az ún. „keleti vendégszobán”, az 1.05-ös helyiségen dolgozott. Az ún. „gróf szobája”, az 1.06-os helyiség Forrai Kornélia, Hoós Mariann és Verba Erika feladata volt.

- Fabó Éva és Sztrakai Judit az ún. „grófné öltözőjét”, az 1.12-es helyiséget restaurálta.
46. A több részdokumentációból álló restaurálási dokumentáció alapján, amelynek eddig csak DVD változata kapott adattári jelzetet: Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1666–2013. Boromisza Péter és Nemessányi Klára összefoglalóját használtam fel: *Falképrestaurlás. 18. századi emeleti festet szobák falfelületei műértékének helyreállítása*. Edelényi kastély – falképrestaurlás. Restaurálási dokumentáció. Közös összefoglaló, 2012; *A Műtárgyvédelem* következő számában az alábbi beszámoló jelenik meg: Boromisza Péter – Brutyó Mária – Csanda Jenő – Győri Lajos – Fabó Éva – Forrai Kornélia – Gyarmati András – Heitler András – Hoós Mariann – Jeszeniczky Ildikó – Nemessányi Klára – Sztrakai Judit – Verba Erika: *Falképrestaurlás az edelényi kastély festett termeiben – 2009–2011*.
 47. Woronieski János edelényi működéséhez ld.: Jávor 2000. i. m. 168. és Jávor 2011. i. m. 12., 32.
 48. Szebényi Judit – Soós László – Dávid Ferenc: *Az edelényi L’Huillier–Coburg kastély cserépkályhái*. Restaurálási dokumentáció, 2012. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1665–2013.; A jelenlegi 1.03., 1.04., 1.05., 1.06. és 1.10. helyiségben álló kályhák a 932/67-es számon védettek.
 49. Szebényi Judit – Dávid Ferenc – Soós László: *Az edelényi L’Huillier-kastély cserépkályhái és kőkandallói*. Dokumentáció, 2006. 6. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/405–2006.; Ld. még: Szebényi–Soós–Dávid 2012. i. m. 5.
 50. Szebényi–Dávid–Soós 2006. i. m. 11. és 12. kép.
 51. Ld.: 35. jegyzet.
 52. Az 1.15-ös helyiségben egy ún. „második rokokó” stílusú cserépkályhát állítanak fel, amely 2011. március 2-án ajándékozással került a Gondnokság tulajdonába. Iktatószám: 7/21/2011.; Az oratóriumba a miskolci Herman Ottó Múzeummal 2010. június 20-án kötött haszonkölcsön szerződés alapján egy rokokó kályha kerül. Iktatószám: 2/2–2/2011. ltsz.: 78.222.1.; Az 1.16-os helyiségben egy az Egri Érsekség tulajdonában lévő, zöld mázas rokokó kályha fog állni haszonkölcsönrel.
 53. Bánfi Gábor – Osgyányi Vilmos: *Edelény. L’Huillier–Coburg kastély. Kőrestaurlatori dokumentáció a homlokzatok plasztikus díszítvényei, belteri stukkók, kőkandallók*. Restaurlatori dokumentáció, 2012. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1664–2013. A továbbiakban: Bánfi – Osgyányi 2012a. i. m.; Bánfi Gábor – Osgyányi Vilmos: *Edelény. Stukkőrestaurlálás a díszterem kandallói fölött*. Restaurlatori dokumentáció, 2012. Uo. Ad/1589–2012. A továbbiakban: Bánfi–Osgyányi 2012b. i. m.
 54. Bánfi–Osgyányi 2012a. i. m. 14–15.
 55. Haris–Lővei 1986. i. m. II.: 3. dosszié, 5.
 56. Bánfi–Osgyányi 2012b. i. m.
 57. Bánfi–Osgyányi 2012a. i. m. 13–14., 29.
 58. Uo., 2–3.
 59. Uo., 32., 38–39.; A váza analógiájának kiválasztásához nyújtott segítségéért Szerdahelyi Márknak mondok köszönetet.
 60. Lehoczky Tivadar – Papp János: *Edelényi L’Huillier–Coburg kastély rekonstrukció*. Restaurlási dokumentáció, 2012. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1663–2013.
 61. Lehoczky–Papp 2012. i. m. 3–11.
 62. Pl.: *Becs Iromány* 1836. N° 7/IV. p. 616.
 63. Ld.: Lopreszty Nepomuk János báró rajza az északi homlokzatról. Jelezve lent: *Prospectus Castellii Edelinensis ex parte Septentrionali factus per Joan: N. L. B. Lopreszty. Anno 1780*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, „Edelény” feliratú doboz. Közli: Joó 1968. i. m. 193., 5. kép.; Ezen kívül ifj. Dessewffy Ferenc 1770-es rajzát ld.: 34. jegyzet.
 64. *Építési napló* XVI. 768826. (2011. január 17.)
 65. Uo. 768847. (2011. február 9.)
 66. Dabronaki Béla: *Az edelényi L’Huillier–Coburg kastély emeleti szinten megtalált eredeti barokk ablak komplex restaurlálásának dokumentációja*, 2012. Forster Központ, volt NG Adattára, ltsz.: Ad/1587–2012.1–2.
 67. Haris–Lővei 1986. I.: 2. dosszié, 1.
 68. Boromisza Péter és Hoós Mariann festőrestaurlátorokkal, valamint Osgyányi Vilmos és Bánfi Gábor kőrestaurlátorokkal való helyszíni, szóbeli konzultáció alapján; A színárnyalat kiválasztásáról ld.: *Építési napló* XI. 808796. (2010. szeptember 21.); Uo., XII. 808337. (2010. október 5.); Uo. 808347. (2010. október 14.)
 69. A színeket a BAUMIT színekártya alapján keverték ki. Törtfehér: 3308, szürke: 3291/FS, sárga: 3095. Ld.: *Építési napló* XIII. 813102. (2010. október 19.)
 70. A levél 1922. május 29-én kelt. Forster Központ, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1922/136. Ld.: Fatsar 2002. i. m. II.: 113–116. A levél másolatát ld. még: Haris–Lővei 1986. i. m. I.: 1. dosszié, 275–278.
 71. Haris–Lővei 1986. I.: 1. dosszié, 6.
 72. *Építési napló* XIII. 813101. (2010. október 19.)
 73. Uo., I.: 733382. (2009. november 3.) és uo., 733394. (2009. november 24.)
 74. Ld.: 13. és 19. jegyzet.; Ld. még: *Becs Iromány* 1836. N° 7/V. p. 649. Fatsar 2002. i. m. I.: 73.; Tóth 2012. i. m. 82–83.
 75. *Építési napló* III. 763860. (2010. január 25.)
 76. Uo., XVI. 768840. (2011. február 1.)